

Erfgoed Brussel

U

34

Lente 2021

urban.brussels

Dossier **KLEUREN**
EN TEXTUREN

33
32
31
30
29
28
27
26
25
24
23
22
21
20
19
18
17
16
15
14
13
12
11
10
9
8
7
6
5
4
3
2
0/1

ONDERZOEK FENIKX bvba - Gentbrugge
Project: Brussel - Martelaarslille
Gevel: **ANJELIGRENSTRAAT**
Onderdeel: **BOVENLICHT** 175

De classicistische kleuren van twee Brusselse pleinen

Een discours van authenticiteit en uniformiteit

ANN VERDONCK

PROF. DR. ARCH. MSC CONSERVATION

MARJOLEIN DECEUNINCK

KUNSTHISTORICA EN ARCHEOLOGE

NVDR

Wit... Dat is de kleur waar we vandaag het Martelaarsplein of het Koningsplein in Brussel mee associëren. Deze kleur lijkt bovendien onlosmakelijk verbonden met het neoclassicisme. Recente kleurstudies wijzen echter uit dat de gebouwen rond deze pleinen niet altijd wit waren. Ann Verdonck en Marjolein Deceuninck doorzochten de archieven op zoek naar de kleuren uit het verleden en doen de muren praten.

ENG

The classical colours of two Brussels squares

A discourse on authenticity and uniformity

Although the contexts that led to the creation of Place des Martyrs and Place Royale were entirely different, the two squares were built at the same time, in the second half of the 18th century. Work on the rather modest Place des Martyrs was initiated in 1774, while construction of the stately buildings lining Place Royale began in 1776. The history and development of the two squares having been explored in considerable depth in a number of publications, this article focuses on the authentic colour schemes used for the façades and the changes made to these colours over the years – changes that were often the subject of lively debate, given the conflicting interests around the maintenance of the squares' façades and the preservation of their uniformity. When these two iconic Brussels squares were being designed, special care was taken over the façades' composition and the materials and colour schemes used for them. The specifications for Place des Martyrs insisted that the façades be a particular colour, while the specifications for Place Royale placed greater emphasis on uniformity. It is interesting to note that the façades became whiter each time they were painted, resulting in the disappearance of the original classical colour scheme. Furthermore, paint evolved over the years in terms of its appearance and gloss, with nuanced, hand-mixed oil paint gradually giving way to matt synthetic paints.

Archive documents, research into the history of colour, analyses and experiments have now prompted a reopening of the debate around the colour of the squares' façades.

AFB. 1

Het Martelaarsplein omstreeks 1782, George Fricx, 1782, *Description de la ville de Bruxelles enrichie du plan de la ville et de perspectives* (© Les Trésors de l'Académie Royale de Belgique).

In het Brusselse stadsarchief is een fraaie collectie stukken aanwezig die elk op hun manier een licht werpen op het ontstaan en de ontwikkeling van twee markante Brusselse ensembles: het Martelaarsplein (AFB. 1) en het Koningsplein (AFB. 2). De aard van de documenten is verhalend, beeldend, administratief, documenterend, juridisch, technisch, anekdotisch en ... kleurrijk. Hoewel ontstaan vanuit een verschillende context, kwamen beide ensembles gelijktijdig tot stand in de tweede helft van de 18de eeuw. De werkzaamheden op het eerder bescheiden Martelaarsplein gingen in 1774 van start en in 1776 werd aangevangen met de bouw van de imposante paviljoenen langs het Koningsplein. Hun geschiedenis en evolutie werd in tal van publicaties uitgebreid neergeschreven en daarom focust deze bijdrage op de oorspronkelijke kleurenschema's van de gevels van deze bijzondere pleinen, op de evolutie van deze kleuren in de tijd die vaak gepaard ging met pittige discussies en op het spanningsveld tussen de onderhoudsproblematiek en de uniformiteit van de pleingevels.¹

DE GENERAELE CONDITIE VAN HET MARTELAARSPLEIN

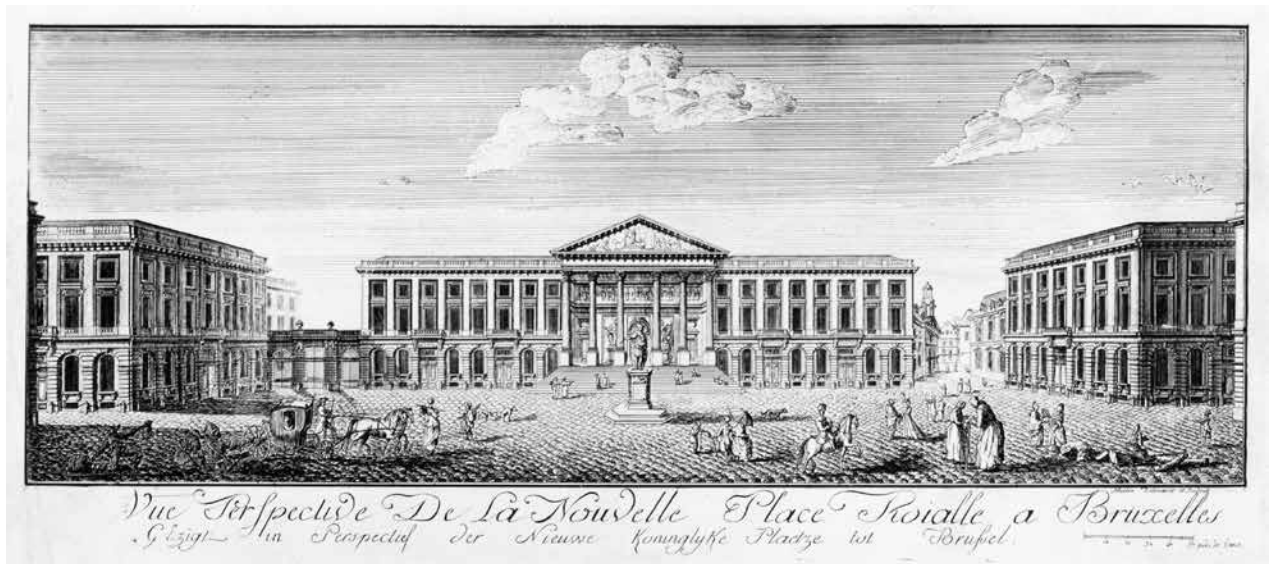
De braakliggende gronden in het noorden van Brussel, waar zich momenteel het Martelaarsplein² bevindt, werden tot het midden van de 17de eeuw gebruikt als bleekweide voor wevers, ververs en strijkers, de zogenaamde *Blijck* of *Bloec*.³ Meester-metselaar, architect en vastgoedmakelaar Josse Massion had in 1771 plannen om *den Blijck* om te vormen tot een groot plein met woningen: "(...) *convertir en une place publique, bordée de maisons et d'hôtels, la blancherie qui existe actuellement au centre du quartier que forment la rue du Grecht, la rue Neuve, celle des choux et le Meyboom*."⁴ Hij kocht de gronden in 1772 en verwachtte van de Stad Brussel een royale financiële inbreng in ruil voor deze nieuwe vastgoedontwikkeling. De Stad ging niet in op dit aanbod maar om speculatie te voorkomen en tegelijk het idee van stadsverfraaiing te stimuleren, vaardigde keizerin Maria Theresia op 25 juli 1772 een octrooi uit waarbij de Stad Brussel de toelating kreeg om

1. VERDONCK, A., FENIKX bvba, *Brussel Martelaarsplein, Erfgoedstudie exterieur*, Onuitgegeven onderzoeksrapport, Gentbrugge, 2019. VERDONCK, A. & DECEUNINCK, M., FENIKX bvba, 'Brussel Koningsplein, Historisch Onderzoek', in: *Place Royale-Koningsplein. Projet pour le réaménagement et la mise en lumière de la Place Royale*, onuitgegeven onderzoeksrapport, Gentbrugge 2014, pp. 47-129.

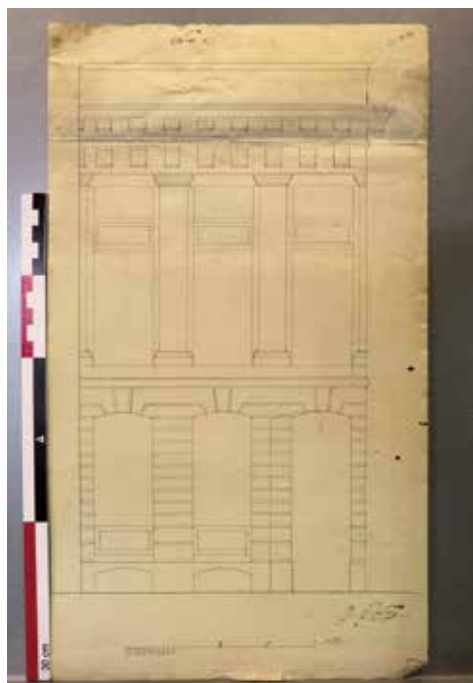
2. Sinds 1830 gekend als het Martelaarsplein ter herinnering aan de slachtoffers van de Omwenteling van 1830. Oudere namen van het plein zijn Place de la Blanchisserie en Sint-Michielsplein.

3. STERCKX J., 'Het Martelaarsplein in Brussel', in: *Tijdschrift monumenten en Landschappen*, 5, 1, 1986, p. 36.

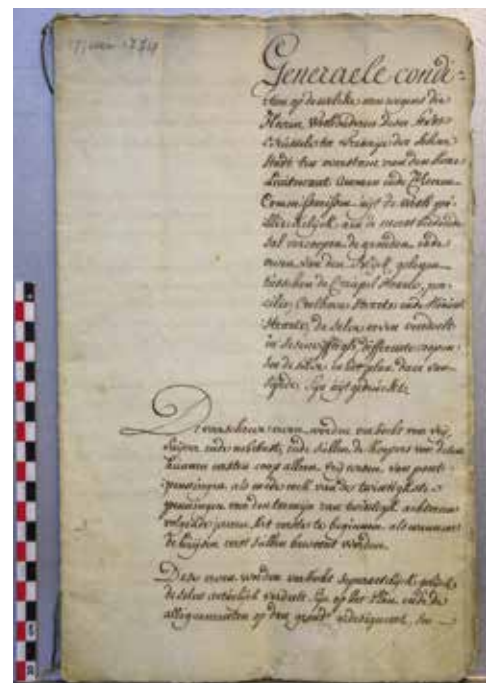
4. "(...) *de bleekwijde die momenteel gesitueerd is in het centrum van de wijk, gevormd wordt door de Rue du Grecht, de Rue Neuve, de Rue des Choux en Le Meyboom, wordt omgevormd tot een openbaar plein, omzoomd met huizen en stadshotels*." SAB, Sectie Historisch Archief, bundel n° 503, aanvraag van Josse Massion om een plein aan te leggen op de terreinen van Den Blijck uit 1771.

AFB. 2
 Het Koningsplein omstreeks
 1778 (© SAB, Sectie
 iconografie, C_12331).

AFB. 3
 Geveltekening van bouwmeester Peeters voor een
 verbouwing op het Martelaarsplein 1: bestaande toestand in
 1840 (© SAB, Sectie Openbare Werken, bundel nr. 16282).

AFB. 4
 Voorblad van de 'Generaele Conditien' van 17 juni 1774
 (© SAB, Sectie Historisch Archief, bundel nr. 503).

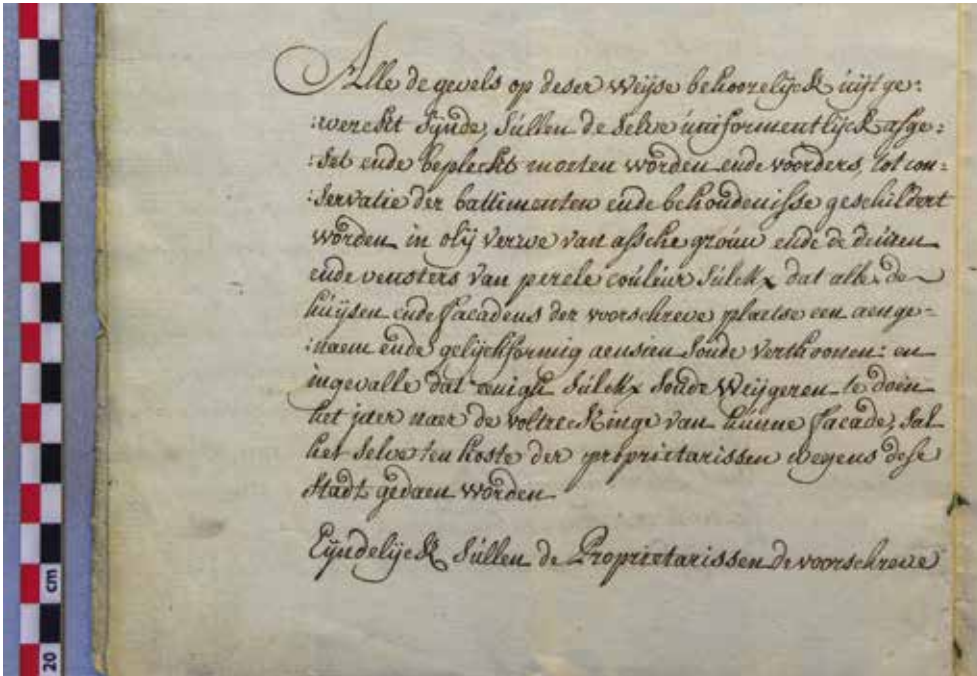
5. BRAEKEN, J., CELIS, M.,
 FIERLAFIJN, M. (red.), *Het
 Martelaarsplein te Brussel.
 Gedenkteken van de Belgische
 onafhankelijkheid en zetel van
 de Vlaamse Regering*, 1996,
 p. 53.

6. SAB, Sectie Historisch
 Archief, bundel nr. 503,
Generaele Conditien van 17
 juni 1774.

7. STERCKX, J., 'Het
 Martelaarsplein in Brussel',
 in: *Tijdschrift monumenten en
 Landschappen*, 5, 1, 1986, pp.
 43-44.

de gronden te verwerven.⁵ Ingenieur en stads-
 architect Claude Fisco (1736-1825) werd vervol-
 gens aangesteld door het stadsbestuur om een
 project uit te werken voor het plein en de ge-
 vels. Samen met de definitieve plannen werden
 in 1774 de bouwvoorschriften opgesteld voor

de gebouwen langs het plein, de zogenaamde
Generaele Conditien.⁶ De werken gingen van
 start in 1774 en verliepen blijkbaar vlot, aange-
 zien in maart 1776 de eigenaars werden aange-
 maand alle nog resterende bouwmaterialen op
 te ruimen om het plein te kunnen plaveien.⁷

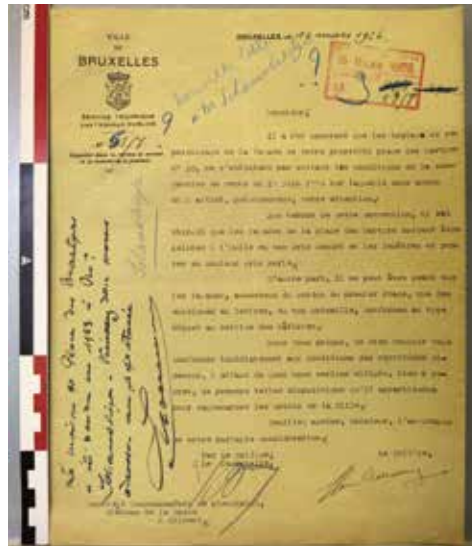

AFB. 5
'Generaele Conditien' van 17 juni 1774: artikel met de beschrijving van de pleister- en schilderwerken (© SAB, Sectie Historisch Archief, bundel nr. 503).

De kavels op het Martelaarsplein werden openbaar verkocht en kwamen in handen van enkele investeerders die de nieuw opgerichte woningen verhuurden aan de goeode burgerij.⁸ Van de interieurs zijn enkel nog plannen en foto's bewaard in het stadsarchief en hoewel de grandeur van bijvoorbeeld de twee identieke kopgebouwen van het plein doet vermoeden dat het om grote herenhuizen gaat met één centrale toegangspoort, gingen er aanvankelijk meerdere wooneenheden schuil achter deze monumentale façades. Later kregen de gebouwen voornamelijk commerciële en administratieve bestemmingen (AFB. 3).

In de *Generaele Conditien* (AFB. 4) van 17 juni 1774 werden de funderingen, riolering, opbouw, Dorische bouworde, afwatering, details, materialen, afwerkingen, enz. ondubbelzinnig beschreven om 'regulariteyt' en 'gelijckformigheyt' van het ensemble te garanderen.⁹

De gebouwen werden opgetrokken in metselwerk dat bepleisterd en geschilderd werd. Verder werden hoogwaardige materialen voorgeschreven zoals arduin, bruine en witte steen voor de gevels, eikenhout voor het schrijnwerk en zwarte leien voor de bedaking. Ook de gevelafwerking en het schrijnwerk werd gedetailleerd omschreven: "Alle de gevels op deser wijze behoorelijk uijtwerckt sijnde, sullen deselve uniformentlijck afgeset ende bepleekt

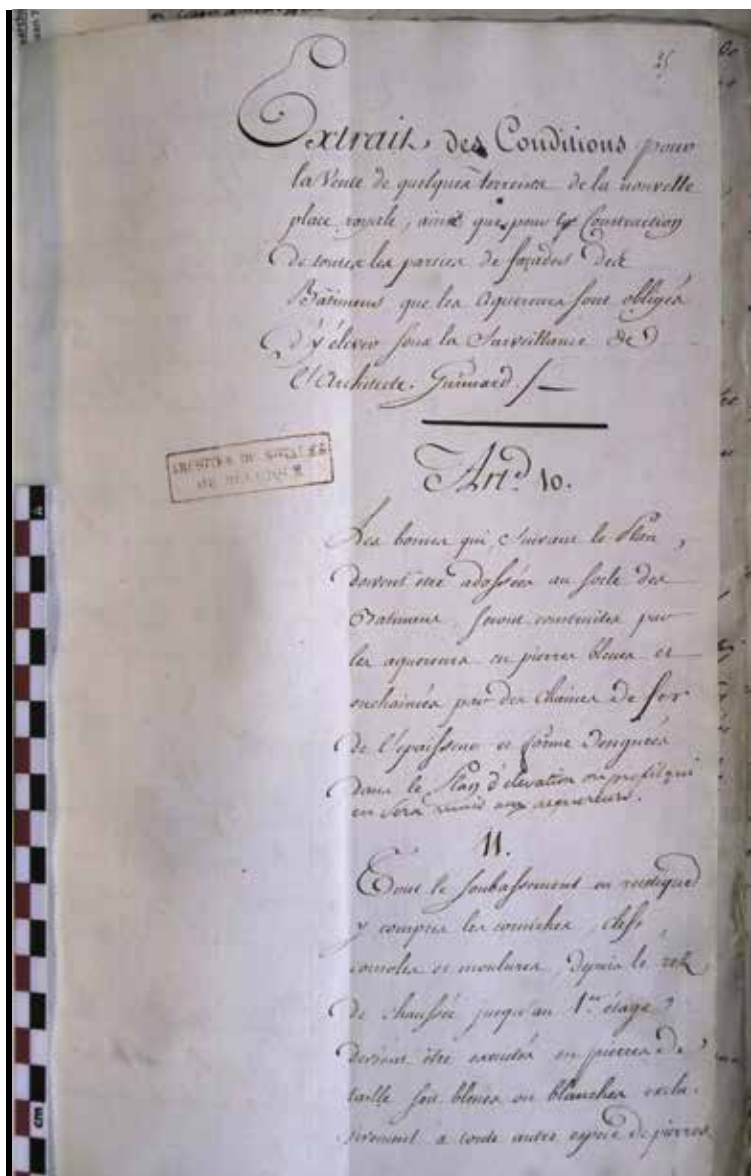
AFB. 6
Brief van 16 maart 1926 met verwijzing naar een Franse transcriptie van het reglement uit 1774: 'perle couleur' werd vertaald als 'gris perle' (© SAB, Sectie Openbare Werken, bundel nr. 71460).

moeten worden ende voorders, tot conservatie der battimenten ende behoudenisse geschildert worden in olijverwe van assche grouw ende de deuren ende vensters van perele couleur sulck dat allen der huysen ende facadens der voorschreve plaetse een aengeneam ende gelijkformig aensien soude verthoonen en ingevalle dat eenigh sulecks soude weijgeren te doen het jaer near de voltreckinge van hunne façade, sal het selve ten koste der proprietarissen wegens dese stadt gedaen worden."¹⁰ (AFB. 5) Deze

8. STERCKX, J., op. cit.

9. SAB, Sectie Historisch Archief, bundel nr. 503, *Generaele Conditien* van 17 juni 1774.

10. SAB, op. cit.

11. "In deze overeenkomst is bepaald dat de gevels van het Martelarenplein in asgrijze olieverf moeten worden geschilderd en de ramen en deuren in parelgrijs." SAB, Sectie Openbare Werken, bundel nr. 71460, brief d.d. 16/03/1926.

12. BRAEKEN, J., et al., *Bouwen door de eeuwen heen in Brussel, Inventaris van het cultuurbezit in België, Architectuur, deel Brussel 1B Stad Brussel, Binnenstad H-O*, Luik 1993, p. 224.

13. DES MAREZ, G., *Guide illustré de Bruxelles. Tome I: Les Monuments Civils et Religieux. Première partie: Monuments Civils*, Brussel, 1918, p. 48-52.

14. Algemeen Rijksarchief, *Inventaire des archives du Conseil des Finances* (1938), I-103, nr. 9171.

AFB. 7

"Extrait des Conditions pour la vente de quelques terrains de la nouvelle place royale (...)", bijlage van de 'Lettre Patente d'Octroy en faveur de l'Abbaye de Grimberge' van 19 juni 1776 (© ARA, Inventaire des archives du Conseil des Finances, 1938, I-103, nr. 9171).

beschrijving geeft informatie over het historische kleurenschema, maar roept tegelijk ook vragen op. Het 'assche grouw' is een olieverf, wellicht op basis van loodwit en zwart pigment, mogelijk koolstofzwart, met het uitzicht van houtassen. Het 'perele' is al veel moeilijker te interpreteren. Ook hier zal loodwit gebruikt zijn,

al of niet met toevoeging van een specifiek pigment, om de kleur van parelmoer te bekomen, dat zowel parelwit als parelgrijs kan zijn.

In het stadsarchief zijn in de Sectie Openbare Werken vanaf 1922 tal van dossiers aanwezig die betrekking hebben op het herstellen en herschilderen van de gevels van het Martelaarsplein. Een constante in deze correspondentie zijn de verwijzingen naar een Franse transcriptie van het reglement uit 1774: "Aux termes de cette convention, il est stipulé que les façades de la place des Martyrs doivent être peintes à l'huile en ton gris cendré et les fenêtres et portes en couleur gris perle."¹¹ Het valt op dat de 'perele couleur' vlotjes werd aangepast naar 'couleur gris perle' of parelgrijs (AFB. 6).

DE CONDITIE, ORDONNANTIE ENDE VOORWAARDEN VAN HET KONINGSPLEIN

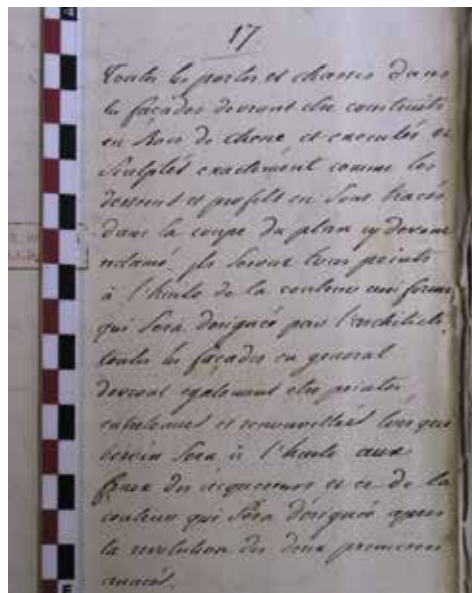
In dezelfde periode werd het Koningsplein aangelegd in het zuidoosten van de Brusselse Vijfhoek, onder meer op de gronden van het door brand verwoeste Coudenbergpaleis.¹² Het concept van dit plein is in hoofdzaak toe te schrijven aan de Franse architect Gilles Barnabé Guymard de Larabe (1734-1805) die als 'architecte exécuteur et architecte entrepreneur' vooral verantwoordelijk was voor de 'plans de construction'.¹³ Het project kende meerdere aanpassingen en verschillende ontwerpers werkten mee aan de totstandkoming van dit groots geheel. Claude Fisco speelde opnieuw een belangrijke rol, ditmaal in samenwerking met architect Landelin-Louis-Joseph Baudour (1735-1798) en tuin- en landschapsarchitect Joachim Zinner (1742-1814). Het ontwerp van de gereputeerde Parijse architect Jean-Benoît-Vincent Barré (1735-1824) die bij het team betrokken werd, focuste enkel op de façades van de pleinwand waardoor de interne ruimtewerking gedictieerd werd door de gevelcompositie. De voorwaarden voor de uiteindelijke verkoop van de gronden (onder meer aan de wijnhandelaar Philippe de Proft, de prinses van Salm-Salm en de abdij van Grimbergen) en de bijhorende voorschriften werden tussen 1775 en 1776 in verschillende patentbrieven van keizerin Maria Theresia vastgelegd (AFB. 7).¹⁴ De werken gingen van start in 1776 en waren voltooid in 1782. De Stad hield zich afzijdig in de financiering van dit beeldbepalend Koningsplein.

AFB. 8
Ceremonie voor het uitreiken van erevlaggen, 1832 (© SAB, Sectie Iconografie, D-1102).

Naast de Sint-Jacobskerk-op-de-Koudenberg hadden de paviljoenen en stadshotels langs het Koningsplein aanvankelijk een residentiële functie die, in tegenstelling tot het Martelaarsplein, voornamelijk voorbehouden was voor de aristocratie en adel. Deze luxueuze stadshotels vormden het decor voor allerlei feestelijkheden en ceremoniën (AFB. 8). Doorheen de tijd kenden de paviljoenen verschillende functies en waren er diverse instanties gehuisvest.¹⁵

Net als voor het Martelaarsplein werden de bouwvoorschriften vastgelegd die, samen met richtlijnen voor het onderhoud, toegevoegd werden aan de notariële akten: “Dat den cooper oock sal gehouden sijn de voorgevels van den selven huijse naest de Kon. Plaetse te doen schilderen met olie verve op de selve maniere gelijk de voorgevels van de andere huijsen derselver plaetse sullen geschildert worden (...). Dat den cooper sal gehouden sijn, de voorgevels van den voorgeschreven huijse ten eeuwigen daege te laeten op de architecture gelijk deselve alsnu bevonden worden ende deselve alsoo te onderhouden, ende faute dier het selve tsijnen coste stiptelijck wegens het gouvernement gedaen worden.”¹⁶ In tegenstelling tot de Generaële Conditien van het Martelaarsplein werd de kleur niet gespecificeerd. In artikel 17 van de verkoopvoorwaarden van een terrein aangekocht door Philippe de Proft werd enkel het volgende beschreven: “Toutes les portes et chassiss [sic] dans les façades devront être con-

AFB. 9
Artikel 17 van de bijlage bij de ‘Lettre Patente d’Octroy en faveur de l’Abbaye de Grimberge’ van 19 juni 1776 (© ARA, Inventaire des archives du Conseil des Finances, 1938, I-103, nr. 9171).

struits en bois de chêne et exécutés et sculptés exactement comme les desseins [sic] et profils en sont tracés dans la coupe du plan ci-devant [sic] réclamé et ci attaché.”¹⁷ (AFB. 9) Over het gebruik van de olieverf valt niet de discussiëren, maar over de kleur die de architect bepaalde of die tijdens de eerste twee jaar na de bouw werd vastgelegd, blijven de voorschriften vaag.

15. BRAEKEN, J., et al., *Bouwen door de eeuwen heen in Brussel, Binnenstad deel 1B H-O*, Luik 1993, pp. 233-242.

16. DES MAREZ, G., ‘La Place Royale à Bruxelles. Génèse de l’oeuvre, sa conception et ses auteurs’, in: *Académie Royale de Belgique, Classe des Beaux-Arts, Mémoires, Collection In-4*, deuxième série, tome I, Brussel, 1923, p. 213.

17. “Alle deuren en kozijnen in de gevels moeten worden vervaardigd in eikenhout, uitgevoerd en bewerkt precies zoals op de tekeningen en profielen in het bijgevoegde plan”. Algemeen Rijksarchief, *Inventaire des archives du Conseil des Finances* (1938), I-103, n° 9171, *Lettres Patentes d’Octroi en faveur de Philippe Proft*, 14 octobre 1776, bijlage folio 96.

AFB. 10
Voorgevel op het Martelaarsplein nr. 19-20 in 1942 (© KIK-IRPA, Brussel, cliché A029684).

AFB. 11
Zicht op het Martelaarsplein in 1942. De kleurverschillen van de gevels vallen op in dit beeld (© KIK-IRPA, Brussel, cliché A029679).

GEZAMENLIJKE SCHILDERCAMPAGNES OP HET MARTELAARSPLEIN: EEN ILLUSIE?

In 1925, tijdens de voorbereiding van de viering van 100 jaar Belgische onafhankelijkheid, stelde de Stad Brussel een rapport op van de werken die nodig waren aan de pleingevels, zoals het herstellen van schouwen, bepleistering van kroonlijsten, vernieuwing van ramen, enz. Het belangrijkste aandachtspunt was het schilderwerk. Eigenaars die hun gevel niet volgens het bouwreglement schilderden, werden verzocht om hun overtreding onmiddellijk recht te zetten, zoals onder meer blijkt uit een brief van de Stad aan de eigenaar van het pand op het Martelaarsplein nr. 10: *“Il a été constaté que les travaux de repeinturage de la façade de votre propriété place des Martyrs n° 10, ne s'exécutant pas suivant les conditions de la convention de vente du 17 juin 1774 sur laquelle nous avons déjà attiré, précédemment, votre attention.”*¹⁸ Een reglement om de eigenaars te verplichten om regelmatig en op hetzelfde tijdstip hun gevels te herschilderen kwam er echter niet. Als tegemoetkoming nam de Stad de helft van de totale som van de schilderwerken voor eigen rekening waardoor het beoogde eenheidsbeeld tegen 1930 toch kon gerealiseerd worden. Naar aanleiding van een aanvraag door Herry Rigaux op 7 juli 1937 voor het herschilderen van een gevel op het Martelaarsplein nr. 8 en in de Zilverstraat nr. 37 kwam er een brief van stadsarchitect François Malfait¹⁹ die opnieuw aandrang op een globale schildercampagne van het volledige Martelaarsplein. Deze poging van

de Stad Brussel om de eigenaars hun gevels gezamenlijk te laten herschilderen mislukte en historische foto's uit 1942 tonen de gevels in een vrij lamentabele toestand, met gedegradeerd pleisterwerk en afgebladderde verf.²⁰ De foto's illustreren bovendien dat de uniformiteit van het plein niet enkel verstoord werd door verval, maar ook door verkeerd onderhoud waarbij herschilderd werd in lichtere tinten. (AFB. 10 EN 11)

Na een laatste, gemeenschappelijke schildercampagne in 1952 op initiatief van de Stad Brussel en gefinancierd door de desbetreffende eigenaars, raakten de gevels meer en meer in verval (AFB. 12). Het was wachten op een globale restauratiecampagne tijdens de jaren 1990 die jammer genoeg resulteerde in een groot-schalige 'façadistische' aanpak, zoals onder meer gedocumenteerd is door de werffoto's (AFB. 13). Hoewel de verkoopaktes, aanwezig in het Brussels stadsarchief, steevast verwijzen naar 'assche grouw en perele couleur' of 'gris cendré et gris perle' moeten we vaststellen dat er in de loop der tijd toch andere kleurkeuzes gemaakt werden. In het Bestek der Werken van 1990 werd voorgeschreven dat de kleur van de verf voor het buitenschilderwerk *“te bepalen is door de KCML op basis van onderzoek en peilingen uitgevoerd door de begeleidende commissie, met het oog op eenheid en conformiteit met de specificaties vervat in de verkoopakte.”*²¹ Er werden immers in 1990 twee kleuren vastgelegd door de KCML in overleg met de Directie Cultureel Erfgoed: NCS code 2502-Y voor het asgrauw en NCS 1002-B voor de parelkleur.

18. *“Er werd opgemerkt dat de schilderwerken aan de gevel van uw eigendom Martelaarsplein nr. 10 niet werden uitgevoerd volgens de voorwaarden van het verkoopsacte van 17 juni 1774, waarop wij uw aandacht reeds hebben gevestigd.”* SAB, Sectie Openbare Werken, bundel nr. 71460, brief d.d. 16/03/1926.

19. De brief is geschreven door de stadsarchitect, maar de handtekening is onleesbaar en wellicht ondertekend 'in opdracht', maar ik ga ervan uit dat het François Malfait was gezien die van 1917-1942 de stadsarchitect was.

20. KIK-IRPA, clichés nrs. a029683 (1942), a029684 (1942) & a029752 (1942).

21. Archief Vlaamse Overheid, Bestek der Werken, Restauratie van de op de monumentenlijst geplaatste gevels, d.d. 22/03/1990, p. 31.

AFB. 12
Toestand van het gebouw op de hoek van Peterseliestraat nr. 2 en het Martelaarsplein, ca. 1993 (© Archief Vlaamse Overheid, Dossier Martelaarsplein, fotoreportage, s.d.).

AFB. 13
Foto genomen vanuit een kraan tijdens de werf in 1993 (© urban.brussels, Documentatiecentrum, fonds A).

AFB. 14
Tijdens de restauratiecampagne van 1994 werd het noordoostelijk kopgebouw wit geschilderd. In *Het Martelaarsplein te Brussel. Gedenkteken van de Belgische onafhankelijkheid en zetel van de Vlaamse Regering*, Lannoo, Tielt 1996, p. 231.

De bouwheer achtte de kleur van de gevel te donker en koos resoluut voor een witgrijs (code NSC 1502-Y) (AFB. 14). Deze lichte kleur is een eigen leven gaan leiden en werd expliciet ‘vergund’ in enkele dossiers.

Om de *Generaele Conditiën* te toetsen aan de kleurhistorische realiteit werd in 2019 een onderzoek uitgevoerd.²² De vervallen gevel in de Anjelierenstraat – in het verlengde van de oostelijke pleinwand – bleek nog een historisch

22. VERDONCK, A., FENIKX bvba, *Brussel Martelaarsplein, Erfgoedstudie exterieur*, Onuitgegeven onderzoeksrapport, Gentbrugge, 2019.

AFB. 15
Stratigrafie en punctie van de bossage op de gevel van de Anjelierentraat 3. Onder de verflagen zijn sporen van steenhouwen zichtbaar, *Kleurhistorisch onderzoek Fenikx bv, 2019-2020* (© Fenikx bv, foto Ann Verdonck).

AFB. 16
Stratigrafie van een kozijn, Anjelierenstraat 3, *idem* (© Fenikx bv, foto Ann Verdonck)

verpakt te bevatten. In de dieper gelegen voegen van de bossages is een pakket van circa 24 verflagen aanwezig (AFB. 15). In deze stratigrafie is de oudste afwerking een (vervuild) donkergrijs, gevolgd door een reeks beige-achtige verven. Op de cassementen, enigszins beschermd tegen weersomstandigheden, toont de stratigrafie een verpakkert van 14 lagen met dezelfde oudste olieverven als de bossages, maar met beduidend meer grijze (olie)verflagen, overeenkomstig de bepalingen van de *Generaele Conditien* (AFB. 16). De meest recente, synthetische verven in het pakket zijn lichtblauw, wit of grijs. Verder kon ook worden vastgesteld dat de eerste olieverflagen rechtstreeks geborsteld werden op de natuursteen waardoor de frijnslag nog in geringe mate zichtbaar was. De zones ter hoogte van de verdiepingen zijn uitgevoerd in baksteen en werden gepleisterd, wat resulteerde in een net iets gladdere afwerking.

Enkele verfmonsters zijn verder in het labo onderzocht waarbij de vervuiling van de verflagen bevestigd werd. De analyse toont eveneens aan dat het bindmiddel van de oudste lagen olie is met loodwit als voornaamste pigment.

Op het plein zelf zijn geen 18de-eeuwse ramen bewaard, maar deze gevel bevat wel nog het 18de-eeuwse eikenhouten schrijnwerk met kleinhouten en in de bovenlichten een metalen roede vertrekend vanuit een halfroond detail. (AFB. 17) Op de ramen is plaatselijk een uitzonderlijk volledig verpakkert van 33 lagen aan-

AFB. 17
Fotomontage van het 18de-eeuwse raam in de Anjelierenstraat 3, gefotografeerd vanaf de stelling, *idem* (© Fenikx bv, foto Ann Verdonck).

wezig. Hier valt op dat de oudste grijze lagen eveneens sterk vervuild zijn en dat het grootste deel van het pakket bestaat uit gebroken witte olieverf (AFB. 18).

AFB. 18
Stratigrafie op de impost van een origineel 18de-eeuws raam in de Anjelierenstraat 3, *idem* (© Fenikx bv, foto Ann Verdonck).

AFB. 19
Ziften van verbrande assen van eikenhout, *idem* (© Fenikx bv, foto Ann Verdonck).

AFB. 20
Kleuridentificatie van vlak gestreken, gezeefde en fijngemalen assen van eikenhout (© Fenikx bv, foto Ann Verdonck).

De bossages van een andere verwaarloosde gevel op het Martelaarsplein bevatten nog een oude grijze olieverf, vergelijkbaar met de oudste lagen in de Anjelierenstraat. Naast deze twee gevels zijn de kopgebouwen onderworpen aan een grondig onderzoek. Op diverse plaatsen zijn steekproeven, puncties en controleprikken uitgevoerd, maar nergens zijn onder de huidige, dikke witte synthetische toplaag nog historische verven aanwezig. Tijdens de renovatie-campagne van 1994 blijken alle gevels volledig gedecapeerd en grotendeels ontleisterd.

Vanaf 1990 werden bij schilderwerken de kleuren gehanteerd zoals vastgelegd door de KCML en de Directie Cultureel Erfgoed. Op welke basis de selectie van de kleurcodes precies gebeurde, is niet helemaal duidelijk. Het valt op dat beide grijswaarden quasi dezelfde verzadiging hebben, maar met een verschillende elementaire chromatische kleur (2502-Yellow en 1002-Blue) waardoor een koude en een warme kleur gecombineerd worden.

Gezien de verf in de stratigrafie sterk vervuild is en om de kleur 'assche groww' zo correct mogelijk te kunnen identificeren en tegelijk de kleuren uit 1990 bij te sturen, zijn tijdens het kleurhistorisch onderzoek enkele experimenten uitgevoerd op basis van de as van verbrand eikenhout. De assen werden gezeefd en vervolgens in een vijzel tot poeder gewreven. Het poeder werd vlak gestreken met een spatel waardoor een mooi effen grijs oppervlak werd bekomen waarvan de kleur geïdentificeerd werd (**AFB. 19 EN 20**).

AFB. 21
Zicht op de Sint-Jacobskerk-op-de-Koudenberg op 14 juli 1904. Op dat moment zijn de zuilen en het fronton grijs (© SAB, Sectie Iconografie, C-14316).

Bij een viertal gebouwen op het Martelaarsplein die recent in de steigers stonden, werd op basis van het onderzoek een reeks verfstalen gezet *in situ* en om de kleur, de glansgraad, de applicatiemethode en de aard van de verf vast te leggen voor toekomstige schildercampagnes. De leden van de KCML, in samenspraak met de Directie Cultureel Erfgoed, hebben een consensus bereikt over het toekomstige kleurenschema van het plein.

Er werd gekozen voor twee grijstinten uit hetzelfde chromatisch gamma (NCS 2502-Y voor de gevels en NCS 2002-Y voor het schrijnwerk), maar de verzaadiging van de gevelkleur bleef ongewijzigd omdat men vreesde voor een te donker en bijgevolg te somber ensemble. Hoewel deze aanpak niet voor het ganse plein in één fase kan gerealiseerd worden, is de aanzet gegeven voor een toekomstig coherent en uniform Martelaarsplein.

23. Archief KCML, Bulletin des Commissions Royales d'Art et d'Archéologie, Brussel, januari-juni 1921, p. 151.

24. SAB, Sectie Openbare Werken, bundel nr. 65259.

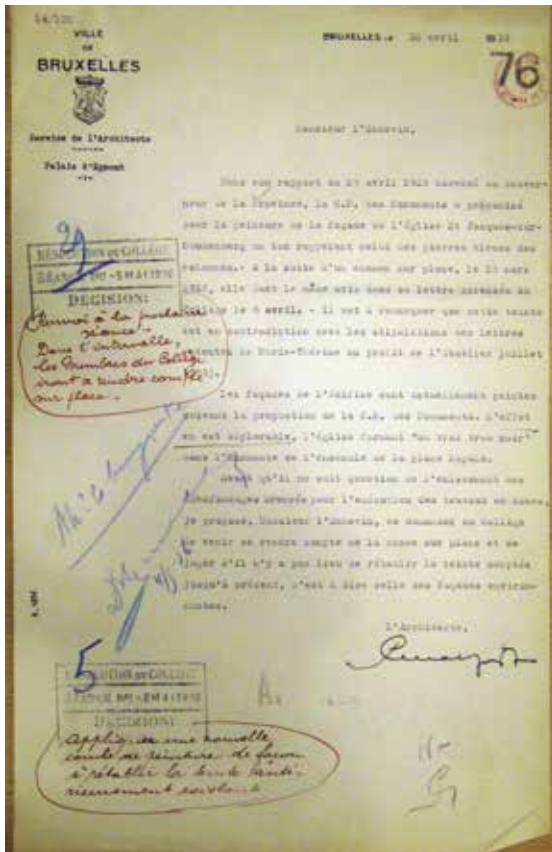
25. "een toon die verwijst naar de blauwe hardsteen van de zuilen." SAB, Sectie Openbare Werken, bundel nr. 65258.

26. SAB, Sectie Administratief Archief, bundel nr. 750.

27. SAB, Sectie Openbare Werken, bundel nr. 65258.

PITTIGE DISCUSSIES OVER DE SCHILDERWERKEN OP HET KONINGSPLEIN

Ondanks de strenge voorschriften ontsnapte ook het Koningsplein niet aan enkele ingrijpende aanpassingen en vloeide over de kleur van de gebouwen al behoorlijk wat inkt. In verschillende correspondenties in het stadsarchief komt dit onderwerp uitgebreid ter sprake. De ontpleistering tot op de blauwe hardsteen van de zuilen van de Sint-Jacobskerk-op-de-Koudenberg in 1880 gaf aanleiding tot een eendeloos debat. Het entablement en het fronton werden vervolgens in een toon geschilderd die aansloot op de kleur van de hardstenen zuilen.²³ In 1903 werd de gevel van de Koudenbergkerk herschilderd, waarbij het fronton en het entablement 'le ton de la pierre de France' kregen, aansluitend bij de kleur van de pleingevels (AFB. 21). Een eerste discussie barstte los gezien deze kleur niet overeenstemde met de blauwe hardsteen van de (ontpleisterde) zuilen.²⁴ In de jaren 1930 kwam de gevel van de Koudenbergkerk opnieuw in opspraak wanneer hij in een blauwgrijze tint werd afgewerkt: "un ton rappelant celui des pierres bleues des colonnes"²⁵ (AFB. 22). Onder druk van de vele reacties besliste het stadsbestuur om de volledige gevel te laten herschilderen in een gebroken witte tint, aansluitend op de overige gebouwen van het plein. In 1935 werden de pleingevels van hotel Templeuve en hotel de Flandre herschilderd. Het gebroken wit contrasteerde nogal fel met de overige gevels, waarvan de verf reeds vervuild en gepatineerd was en de 'Chambre Syndicale des Entrepreneurs de Peinture et Décor à Bruxelles' haalde hierover fel uit in de krant *Le Peuple* (AFB. 23). Het stadsbestuur ging in tegen het protest in de pers en stipuleerde dat de gevels wel degelijk in een 'blanc cru' werden geschilderd en niet in een toon 'pierre de France'.²⁶ In hetzelfde jaar werd de gevel van de Koudenbergkerk nogmaals geschilderd in de blauwe hardsteenkleur op het fronton en entablement. Deze interventie zorgde alweer voor het nodige protest in de pers en om de 'oorspronkelijke' kleur te achterhalen, werd een analyse uitgevoerd op de gevel van de Koudenbergkerk die bepaalde dat het om een verf ging 'à base de blanc de zinc pur'²⁷ (AFB. 24). Aangezien zinkwit voornamelijk vanaf het midden van de 19de eeuw werd toegepast, ging het niet meer om de originele 18de-eeuwse verf, maar de Stad besliste – vooraleer de stellingen verdwenen – de gevel opnieuw te la-

AFB. 22
In de jaren 1930 werd de Sint-Jacobskerk-op-de-Koudenberg opnieuw in een blauwgrijze tint afgewerkt. Enkele jaren later werd dit in deze brief omschreven als 'un vrai trou noir'. (© SAB, Sectie Openbare Werken, bundel nr. 65259, brief van 30 april 1936).

AFB. 23
Krantenartikel over het schilderen van enkele gevels op het Koningsplein (Le Peuple, 12 juli 1935) (© SAB, Sectie Administratief Archief, bundel nr. 750).

ten schilderen in gebroken wit: *“Appliquer une nouvelle couche de peinture de façon à rétablir la teinte antérieurement existante.”*²⁸

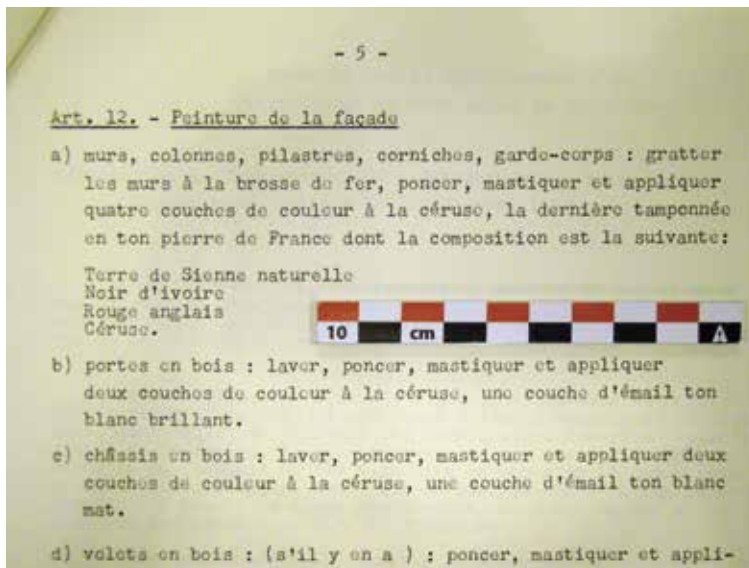
In 1997 werd de gevel en de campanile van de Koudenbergkerk nogmaals volledig herschilderd, de ontpleisterde zuilen en het peristilium inbegrepen. De voorgestelde verf was ‘parelwitte’ silicaatverf van het type Keim (een minerale verf met silicaat, ook wel waterglas genoemd, als bindmiddel). Deze kleur werd voorgeschreven in het kleurhistorisch onderzoek uitgevoerd door Guido Jan Bral.²⁹ Een jaar later werd de gevel van het hotel des Brasseurs geschilderd met een acrylverf op basis van polysiloxaan in een warmere ivoorkleurige tint.³⁰

Behalve algemene indicaties van de kleur zoals ‘blanc cru’ of ‘pierre de France’ wordt er slechts in één document melding gemaakt van de te gebruiken pigmenten. Het gaat om een lastenboek uit 1957 voor het schilderen van de gevels aan het Koningsplein naar aanleiding van de Wereldtentoonstelling van 1958, opgemaakt door de *Ligue Esthétique Belge* in samenwerking met de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen. Het lastenboek schreef het volgende voor: *“murs, colonnes, pilastres, corniches, garde-corps: gratter les murs à la brosse de fer, poncer, mastiquer et appliquer quatre couches de couleur à la céruse, la dernière tamponnée en ton pierre de France dont la composition est la sui-*

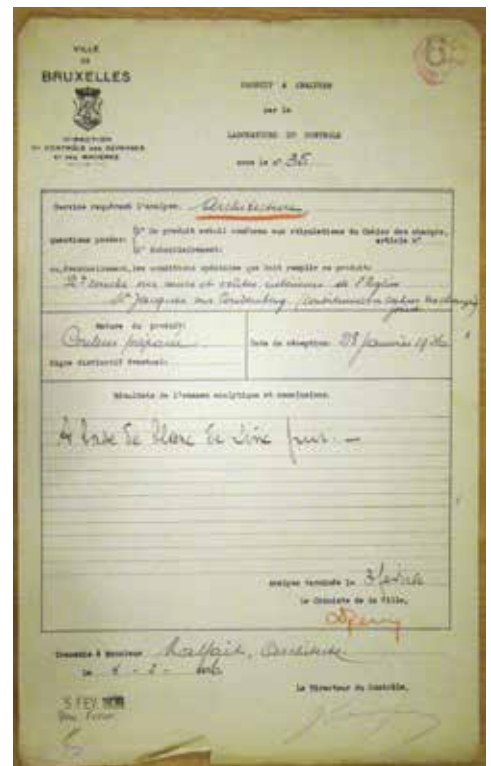
28. “Aanbrengen van een nieuwe verflaag aan om de vorige tint te hernemen.” SAB, op. cit.

29. Archief KCML, dossier Place Royale Bruxelles, doos 1.21.

30. Archief KCML, dossier Place Royale Bruxelles, doos 2.602 (2).

AFB. 25
Lastenboek van 28 mei 1957 van de 'Ligue Eshétique Belge' met vermelding van de pigmenten (© SAB, Sectie Administratief Archief, bundel nr. 750).

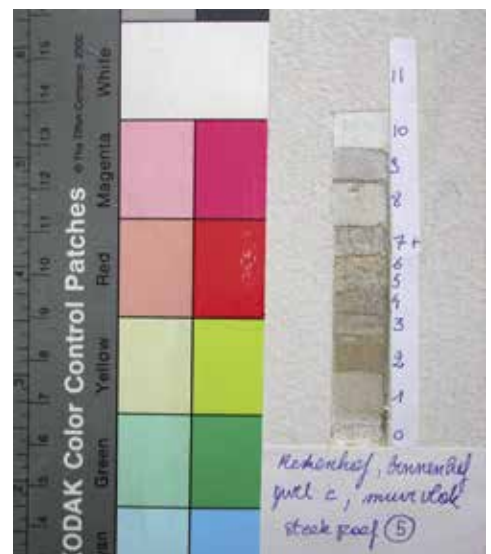

AFB. 24
Resultaten van een labo-analyse van een verfmonster afkomstig van de gevel van de Sint-Jacobskerk-op-de-Koudenberg 'A base de blanc de zinc pur' (© SAB, Sectie Openbare Werken, bundel nr. 65258).

vante: *Terre de Sienne naturelle, Noir d'ivoire, Rouge anglais, Céruse*³¹ (AFB.25). Het is niet duidelijk waarop men zich in 1958 baseerde om deze samenstelling voor te schrijven, maar de combinatie van ongebrande sienna, beenzwart, Engels rood en loodwit geeft een vrij warme tint die de kleur van Franse natuursteen (*Pierre de France*) imiteert. Een kleurhistorisch onderzoek in 2005 op de gevels van het Rekenhof identificeerde eveneens een natuursteenkleur als oudste afwerking en het labo-onderzoek toonde aan dat de eerste olieverflaag een steenkleur was op basis van de pigmenten loodwit, gele oker en omber³² (AFB. 26). Dit zou kunnen bevestigen dat de samenstelling zoals beschreven in het bestek van 1958 dicht aanleunt bij de oorspronkelijke pigmenten van het 18de-eeuwse kleurenschema. Tijdens de schildercampagne van het Rekenhof een tiental jaar geleden werd echter niet gekozen voor de reconstructie van de steenkleur, maar voor een uniformiteit met de gevels van het Koningsplein waar de 'witte' kleur ondertussen onlosmakelijk verbonden is met dit 18de-eeuwse ensemble.

31. "muren, zuilen, pilasters, kroonlijsten, balustrades: de muren afscherpen met een ijzeren borstel, schuren, plamuren en vervolgens vier lagen kleur op basis van loodwit aanbrengen, waarvan de laatste getamponneerd is in een toon van Franse steen met volgende samenstelling: natuurlijke Sienna, ivoorzwart, Engels rood, loodwit." SAB, Sectie Administratief Archief, bundel nr. 750.

32. VERDONCK, A. & VANDENBORRE, H., *Rekenhof-Cour des Comptes in Brussel - Kleuronderzoek*. Onuitgegeven onderzoeksrapport van Examino cvba, juli 2005.

AFB. 26
Stratigrafie op een gevel van het Rekenhof, *Kleurhistorisch onderzoek Examino cvba, 2005* (© Examino cvba, foto Ann Verdonck).

BESLUIT

Dit essay toont aan dat in de conceptfase bijzonder veel zorg besteed werd aan de compositie, materiaalkeuze en kleurenschema van de pleingevels van beide beeldbepalende Brusselse pleinen. Waar de voorschriften van het Martelaarsplein hameren op een specifieke kleur, ligt bij het Koningsplein het accent nog meer op de uniformiteit. Opvallend is dat de gevels bij elke schilderbeurt witter en witter werden, waardoor het initiële classicistische kleurenschema – asgrijs (Martelaarsplein) en Franse natuursteen (Koningsplein) – verdween. Ook de aard, het aspect en de glanswaarde van de verf evolueerde van genuanceerde, artisanale olie- verf naar matte, synthetische verven.

Op basis van archiefdocumenten, kleurhistorisch onderzoek, analyses, experimenten en testvlakken werd de discussie over de kleur van de gevels op het Martelaarsplein opnieuw geopend en is ondertussen een compromis bereikt. Voor het Koningsplein zou dit discours ook opnieuw gevoerd kunnen worden waarbij echter de afweging tussen de huidige uniformiteit en het historische kleurenschema een veel grotere impact heeft op het gave en beeldbepalend ensemble, voornamelijk omdat een kleurshift nooit in één campagne kan gerealiseerd worden.

BIBLIOGRAFIE

- BRAEKEN, J., CELIS, M., FIERLAFIJN, M. (red.), *Het Martelaarsplein te Brussel. Gedenkteken van de Belgische onafhankelijkheid en zetel van de Vlaamse Regering*, Tielt, 1996.
- BRAEKEN, J., et al., *Bouwen door de eeuwen heen in Brussel, Inventaris van het cultuurbezit in België, Architectuur, deel Brussel 1B Stad Brussel, Binnenstad H-O*, Luik 1993, pp. 224-243 en pp. 392-398.
- *Bulletin des Commissions Royales d'Art & d'Archéologie*, Brussel, 1921 (januari- juni).
- *Bulletin des Commissions Royales d'Art & d'Archéologie*, Brussel, 1935 (januari- juni).
- DES MAREZ, G., *Guide illustré de Bruxelles. Tome I: Les Monuments Civils et Religieux. Première partie: Monuments Civils*, Brussel, 1918.
- DES MAREZ, G., 'La Place Royale à Bruxelles. Génèse de l'oeuvre, sa conception et ses auteurs', *Académie Royale de Belgique, Classe des Beaux-Arts, Mémoires, Collection In-4*, tweede reeks, deel I, Brussel, 1923.
- LORETTE, J., 'En marge du 125ème anniversaire de l'indépendance. La Place des Martyrs à Bruxelles', *Carnet de la Fourragère*, december 1955.

- O'DONNELL, J., 'Claude Fisco, ingénieur et architecte (1736-1825)', *Cahiers Bruxellois*, deel XVII, 1973, pp. 115-127.
- STERCKX, J., 'Het Martelaarsplein in Brussel', *Tijdschrift monumenten en Landschappen*, 5, 1, 1986, pp. 36-51.
- VAN EENHOOGHE, D., et al., 'Onder het Koningsplein te Brussel: de hofkapel van Karel V', *Tijdschrift voor Monumenten & Landschappen*, 19, 1, januari-februari 2000, pp. 4-38.
- VERDONCK, A., FENIKX bvba, *Brussel Martelaarsplein, Erfgoedstudie exterieur*, Onuitgegeven onderzoeksrapport, Gentbrugge, 2019.
- VERDONCK, A. & DECEUNINCK, M., FENIKX bvba, 'Brussel Koningsplein, Historisch Onderzoek', *Place Royale-Koningsplein. Projet pour le réaménagement et la mise en lumière de la Place Royale*, onuitgegeven onderzoeksrapport, Gentbrugge, 2014.
- VERDONCK, A. & VANDENBORRE, H., Examino cvba, *Rekenhof-Cour des Comptes in Brussel – Kleuronderzoek*, Onuitgegeven onderzoeksrapport van Examino cvba, juli 2005.

ARCHIEVEN EN BEELDBANKEN

- Algemeen Rijksarchief, *Inventaire des archives du Conseil des Finances* (1938), 1-103, n° 9171.
- Archief Vlaamse Overheid, *Restauratiedossier Martelaarsplein 1993-1994*, Brussel.
- Documentatiecentrum van Urban.brussels, Archief KCML, dossier Place Royale Bruxelles, doos 1.21.
- Documentatiecentrum van Urban.brussels, Archief KCML, dossier Place Royale Bruxelles, doos 2.602 (2).
- Documentatiecentrum van Urban.brussels, Archief KCML, dossier Martelaarsplein, fotodocumentatie uit 1993.
- KIK-IRPA, negatieven nrs. a029683, a029684 & a029752 uit 1942.
- Stadsarchief Brussel (SAB), Sectie Openbare werken (Koningsplein), bundel nrs. 510, 1286, 1287, 1346, 1347, 1447, 1448, 2862, 3887, 28601, 31306, 31316, 31318, 32038, 44536, 65258, 65259, 72759A, 90007, 91459, 93405, 96591.
- Stadsarchief Brussel (SAB), Historisch Archief (Koningsplein), bundel nrs. 510.
- Stadsarchief Brussel (SAB), Sectie Administratief Archief (Koningsplein), bundel nr. 750.
- Stadsarchief Brussel (SAB), Sectie Openbare Werken (Martelaarsplein) bundel nrs. 16271, 6680, 8022, 8029, 21776, 27435, 42822, 64692, 67468, 1460.
- Stadsarchief Brussel (SAB), Sectie Historisch Archief (Martelaarsplein), bundel nr. 503.
- Stadsarchief Brussel (SAB), Sectie Iconografie, C-12331, D-1102, C-14316 (afbeeldingen die gebruikt werden voor de figuren).

Het Martelaarsplein: de KCML bekent kleur

ANN HEYLEN

ATTACHÉ SECRETARIAAT KCML

De KCML is al sinds de jaren 1990 actief betrokken bij de zoektocht naar een homogene pleinwand voor het sinds 1963 beschermde Martelaarsplein. Ze adviseert onder meer over de kleurkeuze van de gevels en kon mede dankzij de expertise van de Directie Cultureel Erfgoed een globaal zicht verwerven op deze problematiek.

In het voorjaar van 2020 zijn voor ongeveer de helft van de gebouwen van het plein projecten voor restauratie, renovatie en herbestemming in voorbereiding of in uitvoering, telkens met een kleuronderzoek. Daarbij beslissen ontwerpers, uitvoerders en erfgoedinstaties over het aanzicht van de gevels tijdens de komende decennia. Voor de KCML vormt dit het uitgelezen moment om de informatie waarover zij beschikt te vertalen in concrete en onmiddellijk toepasbare richtlijnen. Zo niet dreigt het herstel van uniforme pleinwanden opnieuw voor jaren uitgesteld te worden. Ze stelt dus voor om vanaf nu alle gevels en schrijnwerk van het Martelaarsplein uit te voeren in eenzelfde midden- en licht grijs, met de NCS referenties 2502-Y en 1002-Y.¹

Belangrijk daarbij is het bekomen van uniforme en grijze gevels die beantwoorden aan de *Generaele Conditien* van 1774 en historisch dus niet ter discussie staan. De KCML opteert er wel voor om enigszins af te wijken van de conclusies van het recente stratigrafisch onderzoek dat werd uitgevoerd in de Anjelierenstraat², en de gevels in een lichtere tint te schilderen dan het hierin opgetekende 'asgrauw'. Een staal van die laatste tint werd, samen met andere gradaties van grijs, *in situ* aangebracht³ en toonde hoe de kleur van de laag die met de oorspronkelijke beschildering overeenstemt, het plein een vrij somber uitzicht dreigt te verlenen. De KCML vroeg daarom te opteren voor een minder verzadigd grijs.

De beslissing om van het donkere grijs af te wijken ten voordele van een lichtere tint stoelt op een grondige afweging van verschillende argumenten met betrekking tot erfgoed, bouwgiedenis en stedenbouw. Donkere pleinwanden zouden mogelijk ten koste gaan van de beleving van het plein en daarenboven beantwoordt het lichtere grijs – het betreft een verschil in 'nuance', geen radicaal andere tint – zowel aan de geest van het 18de-eeuwse concept van een grijs en uniform plein, als aan het huidige esthetische aanvoelen. Tenslotte strookt het beter met de huidige stedelijke rol van het Martelaarsplein als (visueel) rustpunt in de stad, te midden van verdichte en versteende straten. De keuze bevordert met andere woorden de consensus van alle betrokken partijen en verhoogt zo de slaagkans op een homogeen resultaat.⁴

De door de KCML vooropgestelde optie doet trouwens geen afbreuk aan de wetenschappelijke waarde van de voorstudies die men verder systematisch moet uitvoeren om de gevels historisch te documenteren en de restauratieopties te funderen. Deze keuze mag ook niet doen vergeten dat niet alleen de kleur telt. Ook de aangewende verfsoorten, hun glansgraad, en de adequate voorbereiding van de drager, het plamuren, de frijnslag van de natuursteen,... zijn cruciaal voor de uniformiteit en moeten verder onderzocht worden.

In afwachting pleit de KCML voor een aanpak die zowel visueel als erfgoedkundig doordacht is en op pragmatische wijze de eerste aanzet geeft tot de globale herwaardering van het neoclassicistische Martelaarsplein.

1. Advies uitgebracht tijdens de plenaire zitting van de KCML van 8/04/2020 en 24/02/2021. De NCS tint 2502-Y voor de gevels werd al tijdens de restauratiecampagne 1992-1995 door de KCML bepaald i.s.m. P. Valente Soares, lid van het toenmalige begeleidingscomité. De bouwheer achtte deze kleur echter te donker en bepaalde gevels werden uitgevoerd in het lichtere 1502-Y. Die kleur is daarna een eigen leven gaan leiden, en in sommige latere dossiers zelfs 'vergund'. Voor de kleurbepaling in de jaren 1990 zie het artikel van P. Valente Soares in *La Place des Martyrs*, Brussel, CFC-Editions, 1994, pp. 263-264.

2. Analyse van 2019 toegelicht in het artikel van Ann Verdonck.

3. Zilverstraat, 2019.

4. De voorgeschreven grijstint NCS 2502-Y is momenteel te zien op de gevels van het huis nr. 14 op de hoek met de Peterseliestraat

Hoofredactie

Stéphane Demeter

Redactiecomité

Okke Bogaerts, Stéphane Demeter, Paula Dumont, Valérie Orban en Cecilia Paredes

Coördinatie dossier

Valérie Orban

Coördinatie iconografie

Valérie Orban, Cecilia Paredes

Auteurs/ redactionele medewerking

ARCHistory, Erika Benati Rabelo, Odile De Bruyn, Marjolein Deceuninck, Félix A. D'Haeseleer, Florence Doneux, Cécile Dubois, Eric Hennaut, Ann Heylen, Emmanuelle Job, Françoise Lombaers, Cristina Marchi, Massimo Minneci, Luan Nguyen, Christian Spapens, Michelle Van Meerhaeghe, Ann Verdonck, Pierre-Yves Villette, Vivine Waillez

Vertaling

Dynamics Translations
Linguanet

Nalezing

Farba Diop, Wim Kenis, Griet Meyfroots, Koenraad Raeymaekers, Coralie Smets, Tom Verhofstadt en de leden van het redactiecomité

Eindredactie Nederlands

Okke Bogaerts, Paula Dumont

Eindredactie Frans

Stéphane Demeter, Valérie Orban

Lijst met afkortingen

AAM – Archives d'architecture moderne
APEB (ARCHistory) – Association pour l'étude du bâti
ARA - Algemeen Rijksarchief
CIDEP - Centre d'information, de documentation et d'étude du patrimoine
CIVA – Centre international pour la ville, l'architecture et le paysage
KBR – Koninklijke Bibliotheek / Bibliothèque royale
KIK-IRPA – Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium / Institut royal du Patrimoine artistique
KMKG – Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis
KMSKB – Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België
SAB – Stadsarchief Brussel
SOFAM – Société des auteurs – photographes, fotoauteurs - maatschappij

ISSN

2034-5771

Wettelijk Depot

D/2021/6860/007

Vormgeving en ontwerper van de maquette

Polygraph'

Druk

db Group.be

Verspreiding en abonnementenbeheer

Cindy De Brandt,
Brigitte Vander Bruggen
bpeb@urban.brussels

Bedankingen

Werner Adriaenssens,
Jean-Marc Basy, Françoise Cordier, Julie Coppens,
Liesbeth Degreef, Murielle Lesecque, Griet Meyfroots,
Ursula Wieser, het team van het Documentatiecentrum urban.brussels

Verantwoordelijke uitgever

Bety Waknine, directeur-generaal, urban.brussels
(Gewestelijke Overheidsdienst Brussel Stedenbouw en Erfgoed)
Kunstberg 10-13, Brussel

De artikelen zijn gepubliceerd onder de verantwoordelijkheid van de auteurs. Alle rechten voor het reproduceren, vertalen of herwerken zijn voorbehouden.

Contact

Urban.brussels - Directie Kennis en Communicatie
Kunstberg 10-13, 1000 Brussel
www.urban.brussels
bpeb@urban.brussels

Herkomst van de foto's

Mochten er ondanks onze inspanningen om alle reproductierechten te betalen toch nog gerechtigden zijn die niet gecontacteerd werden, dan worden zij verzocht zich kenbaar te maken bij de Directie Cultureel Erfgoed van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

Erfgoed Brussel reeds verschenen

001 - November 2011
Terug naar school

002 - Juni 2012
De Hallepoort

003-004 - September 2012
De kunst van het bouwen

005 - December 2012
Hôtel Dewez

Extra nummer 2013
Het erfgoed schrijft onze geschiedenis

006-007 - September 2013
Brussel, m'as-tu vu?

008 - November 2013
Industriële architectuur

009 - December 2013
Parken en tuinen

010 - April 2014
Jean-Baptiste Dewin

011-012 - September 2014
Geschiedenis en herinnering

013 - December 2014
Cultusgebouwen

014 - April 2015
Zoniënwoud

015-016 - September 2015
Ateliers, fabrieken en kantoren

017 - December 2015
Stadsarcheologie

018 - April 2016
De Gemeentehuizen

019-020 - September 2016
Stijlen gerecycleerd

021 - December 2016
Victor Besme

022 - April 2017
Art nouveau

023-024 - September 2017
Natuur in de stad

025 - December 2017
Conservatie op de steigers

026-027 - April 2018
Kunstenaarsateliers

028 - September 2018
Het Erfgoed, dat zijn wij!

Extra nummer - 2018
De restauratie van een uitzonderlijk decor

029 - December 2018
Historische Interieurs

030 - April 2019
Beton

031 - September 2019
Een plaats voor kunst

032 - December 2019
De straat anders bekeken

033 - Lente 2020
Lucht, warmte, licht

034 - Lente 2021
Kleuren en texturen

035 - Lente 2021
Georges Houtstont en de ornamentenkoorts van de Belle Époque

Alle artikels kunnen geraadpleegd worden op www.erfgoed.brussels

Urban.brussels zet resoluut in op de kennismaatschappij en wil met zijn publiek een moment van introspectie en expertise delen over de stedelijke thema's van vandaag. De pagina's van *Erfgoed Brussel* bieden het stedelijk erfgoed in al zijn diversiteit een forum voor open en pluralistische reflectie.

Kleuren en texturen onderzoekt hoe kleuren ons omringen, bepaald door elke nuance in de texturen die hen weerspiegelen, en beklemtoont zo de noodzaak om zorg te dragen voor het uitzicht van de stad.

Bety Waknine,
Directeur-Generaal

U

15 €

ISBN 978-2-87584-196-4